

CHAPTER «PSYCHOLOGICAL SCIENCES»

INTEGRATING THE IDEAS OF THE LIBERAL PHILOSOPHY OF TOLERANCE INTO THE DIMENSIONS OF MODERN INCLUSIVE EDUCATION

ІНТЕГРАЦІЯ ІДЕЙ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ВИМІРИ СУЧАСНОЇ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВИТИ

Yana Hapochka¹

Nataliia Tokareva²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-021-6-11>

Abstract. The article presents the results of theoretical and scientific research of the ways of application of basic theoretical and methodological concepts formed in the field of tolerance research by developers and followers of liberal philosophical direction through integration of these ideas into the dimensions of modern inclusive education. Describes and analyses the problems of formation and development of the phenomenon of tolerance in the paradigm of the liberal philosophical direction. The range of these studies is focused on current trends in tolerance in the context of development of the collective consciousness of a civil society. The attempt is made to make distinctions between the definitions of «tolerance» and «indulgence». The current tendencies of tolerance in the context of formation of the state system on democratic principles, based on the need for peaceful and legal resolution of conflicts, understanding and realization of civil liberties of individuals and various social groups, avoidance of discrimination and civil society development are studied and updated. The internal contradictory

---

¹ Postgraduate Student,
Kryvyi Rih State Pedagogical University, Ukraine

² Doctor of Psychology Sciences, Associate Professor,
Head of Common and Age Psychology Faculty,
Kryvyi Rih State Pedagogical University, Ukraine

nature of tolerance is argued, through the following provisions: unlimited indulgence leads to the disappearance of indulgence; tolerant do not tolerate the intolerable, tolerance combines ideas and interests that contradict each other. Particular attention is paid to revealing of prospects for development of inclusion in the modern educational environment as one of the main components of formation of an active tolerant position in a society. The list of necessary competences which provide comfortable interaction of norm-typical children with children with possible educational needs is resulted. Some criteria for manifestation of an active tolerant attitude to inclusion in the general educational environment are proposed. Given the complexity and multifaceted nature of the phenomenon of tolerance, the main purpose of the study was to clarify the main ideas of the liberal philosophy of the concept of tolerance, as well as to identify the prospects for inclusion as a separate manifestation of tolerance in education. To achieve this goal the following tasks were implemented: specifying the essential parameters of the definition of «tolerance»; outlining the problem field of tolerance research in liberal philosophical discourse; study of vectors of integration of the philosophical continuum of tolerance to the measurement of the modern space of inclusive education. The objectivity of the theoretical analysis of the obtained results is taken into account and observed through the use of general scientific research methods, which are represented by the following system: historical and logical method – to study the formation of the concept of tolerance in liberal philosophical thought; system approach – to identify contradictions in the internal mechanisms of the phenomenon of tolerance and approach to understanding their interaction; comparison and systematization to make distinctions between the definitions of «tolerance» and «indulgence»; abstraction and generalization – to highlight the phenomenon of tolerance as an active position of the subjects of the pedagogical process in the terms of inclusion; analysis and synthesis – to study the specifics of tolerance in the context of an inclusive educational environment and the integration of indicators of «tolerance in action» in the framework of the worldview dimension of a modern society.

1. Вступ

XXI століття є непростим етапом розвитку цивілізації епохи пост-модернізму, що позначається чисельними суперечностями генези жит-

тетворення. В умовах глобалізації складних інтеграційних процесів й нелінійної варіативності синергетики сучасного інформаційного суспільства постають нові виклики, які детермінують тенденційність напруженого протистояння фундаментальних ідей, контекстів, принципів та цінностей в усіх сегментах буття людства. Тому компроміс та конструктивний діалог можуть стати єдиними діючими важелями впливу у нормалізації системи взаємин полівекторних ідентичностей і культур.

Формування гуманного та гармонійного суспільства неможливе без усвідомлення людством загальнокультурних цінностей, вагоме місце серед яких посідає толерантність. Проблема толерантності на сьогодні є однією із актуальних питань як глобального, так і національного порядку, і зокрема – у площині реформування освітнього простору. Розбудова нової української освіти насамперед пов'язана із впровадження прогресивних освітніх інновацій, основною з яких є інклюзія. Реалізація ключового принципу толерантності – рівності у праві на освіту для всіх, породжує неоднозначні реакції у суспільстві.

Однак, поширеною є думка, що ініціатива інтегрування дітей з особливими потребами в загальноосвітній простір, носить винятковий характер і приречена на поразку. Отже, загострюється проблема інтолерантного ставлення суспільства до інклюзивної освіти. Впровадженню принципів толерантності у практику освітньої діяльності перешкоджають, на наш погляд, щонайменше два фактори: моралізація ідеї толерантності, її тлумачення як форми маніпуляції розвиненим світом, де кожен зобов'язаний надати іншому право бути таким як той є (або яким себе відчуває), без осуду, а також – поліаспектність обраної дефініції, що визначається сукупністю одразу кількох, різних за своєю природою факторів: соціокультурних, духовних, психологічних та політичних. Їх квінтесенція здійснює постійний, неконтрольований вплив на інтелект нації, і кожного громадянина зокрема, формуючи багатовекторність світосприйняття, індивідуальні і суспільні установки та норми поведінки, які, по суті, не можуть бути однаковими для всіх [11, с. 163]. Отож розуміння змістового різноманіття феномену толерантності потребує осмислення його глибинного філософського континууму, що повстає проти «терпимості до нетерпимості» й через виміри особистісної рефлексії, самопізнання і саморозвитку форматує

модель розуміння і прийняття позицій Інакших суб'єктів соціокультурного простору буття.

Феноменологія толерантності стало знаходитися у полі уваги багатьох науковців. Тому, у дослідженнях окресленої теми, ми спирались на теоретико-методологічні здобутки науковців філософського, психологічного-педагогічного та соціокультурного напрямків. Так, розглядаючи явище толерантності з позиції ідейних натхненників ліберальної філософської традиції (Т. Гоббса, І. Канта, Дж. Локка, Д.С. Міля, К. Поппера) та їх послідовників (В. Джордана, С. Каутза, С. Мендуса, А. Мьорфі, К. Недермана, П. Ніколсона, П. Шрьодера), переконуємося щодо їх єдності у визначенні функціонального призначення толерантності, чи як не єдиного механізму подолання конфліктів та джерела знаходження компромісів на рівні окремих спільнот та в контексті ведення мирного міжкультурного діалогу. Досліджуючи толерантність у в рамках аксіологічного виміру (М. Бахтін, В. Біблер), розділяємо аналіз поняття з позиції онтологічного становлення толерантності як суспільно-культурної цінності в діалогічній природі особистості. Звертаючись до потенціалу розвитку ідеї толерантності в освіті, концентруємося на наукових розвідках психологічного та педагогічного напрямку (О. Безкоровайна, М. Мельничук, В. Павленко), який досліджує специфіку процесу виховання толерантності в учнів різного віку. Однак, незважаючи на інтенсивне зростання робіт, присвячених дослідженню цього феномену, залишаються неокресленими характеристики як самих проявів толерантності, так і її структури та детермінації. Тож враховуючи полімодальність концепту «толерантності», вбачаємо перспективу та практичну значущість нашого дослідження в розширенні уявлень про це явище, шляхом виокремлення одного із проявів толерантності для деталізації та об'єктивізації подальших наукових пошуків.

Усвідомлення актуальності окресленого континууму зумовило визначення **мети** даного дослідження, що полягає у з'ясуванні основних уявлень представників ліберального напрямку філософії щодо концепції толерантності, а також виявлення перспектив розвитку інклюзії як окремого вияву толерантності в освітньому просторі.

Досягнення мети потребувало вирішення ряду науково-дослідницьких **завдань**:

- конкретизувати сутнісні параметри означення поняття «толерантність»;
- окреслити проблемне поле дослідження толерантності в ліберальному філософському дискурсі;
- розглянути вектори інтегрування філософського континууму толерантності до виміру сучасного простору інклюзивної освіти.

2. Інтерпретаційний контент поняття «толерантність»

Важливе місце у розумінні сутності поняття «толерантність» займає його філософське тлумачення як єдності різноманітностей.

У більшості мов, поняття толерантності найчастіше синонімічно пов'язуються із концептом «терпимість», покликаючись на те, що термін є похідним (від лат. *tolerantia* – *терпимість*, від фр. *tolerant* – *терпимий*) [18, с. 594]. Водночас толерантність як явище, що стосується процесів, які відбуваються у соціуму, а також питань про істину, свободу, рівність й форми її знаходження, дане поняття виходить за рамки асоціювання виключно з терпимістю. Феномен толерантності набуває більш масштабного та одночасно трансцендентного виміру, що цілком закономірно переводить наші подальші наукові пошуки у царину філософії.

Тлумачення толерантності як світоглядної основи у загальнофілософському контексті здійснюється у вимірах понятійного поля концепту «доброзичливість», що передбачає стриманість у ставленні до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних); як усвідомлюване та добровільне прийняття та цінування тієї самої різноманітності в особистій природі іншої людини. Межі допустимої толерантності у такому трактуванні будуть залежати від соціальних норм, що є притаманними та дієвими у конкретній спільноті. Отже, за своєю сутністю, толерантність визначається суспільством, а точніше – культурою суспільства [12, с. 642]. Культура, у свою чергу, пояснює логіку становлення людини в цивілізаційному процесі, об'єднуючи у собі духовні цінності, досягнення науки, мистецтва та освіти, та є втіленням внутрішнього духовного змісту людства на його конкретному історичному етапі розвитку. Культура виступає континуумом, в рамках якого відбувається формування та диференціювання толерантності з позиції як окремого колективного інтелекту, так і людства в цілому; культура та суспільство існують нероздільно

та обумовлюють наповнення один одного. Отож кожний суб'єкт життєтворення, відповідно до власної природи та під впливом виховання, приймає участь у формуванні загальних тенденцій толерантності як соціокультурного явища.

Слід зауважити, що установка на терпимість як на сувору необхідність гармонійного співіснування через врахування потреби іншого, формується у людини поступово, в дискретному та спонтанному процесі на економічному, політичному і культурному рівнях взаємодії. Може здатись, що в такому сенсі, толерантність набуває ознак суб'єктивізму і унеможливає подальше її неупереджене вивчення. Тому у своїх наукових пошуках ми будемо намагатись дотримуватись основних положень (універсалів), які меншою мірою піддаються критицизму та є загально визнаними. Звертаючись до міжнародного права, зокрема до Декларації принципів толерантності, проголошеної й підписаної ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року, знаходимо підтвердження існування закріплених безумовних загальних культурних універсалів, що стосуються толерантності:

1) толерантність означає повагу, сприйняття та розуміння значного різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможливає досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру;

2) толерантність – це не поступка, поблажливність чи потурання. Толерантність – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність у жодному разі не може бути виправданням посягання на ці основні цінності. Толерантність повинна виявляти кожна людина, групи людей та держави;

3) толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку. Толерантність – це поняття, що означає відмову від догматизму і абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини [7].

Отже, відповідно до норм міжнародного права, толерантність трактується у сенсі поваги, сприйняття та розуміння різнобарв'я культур цілого світу, різних форм прояву людської гідності та індивідуальності; зречення від абсолютизації істини та заперечення загальних догм.

Спираючись на наведені вище постулати, першочерговими стають цінності і принципи, необхідні для загального виживання, мирного співіснування та вільного розвитку членів суспільства, такі як: справедливість, стратегія ненасильства у вирішенні конфліктів, ідея терпимості до чужих поглядів і позицій, цінностей, культури тощо. Таким чином, в подальшому, досліджуючи феномен толерантності, маркерами для його виявлення, будуть вважатись такі культурні універсалиї об'єктивного ряду:

- справедливість та людська гідність;
- індивідуальна свобода і відповідальність;
- рівність можливостей;
- різноманітність (кожен має право вести свій спосіб життя, не порушуючи при цьому прав інших людей) [14, с. 5].

Зміст та структура зазначених принципів толерантності, встановлює напрямок подальшого розгляду поняття у парадигмі ліберального філософського напрямку та дає можливість аналізу його окремих проявів в різноманітних вимірах соціального, культурного та політичного буття суспільства.

3. «Толерантність» і «терпимість» у ліберальному філософському дискурсі

Антропоцентризм та свобода – основні ідеї продиктовані епохою Просвітництва. Саме в цей період зароджувались провідні філософські концепції лібералізму, тому, абсолютно очікувано наповнювались головними тенденціями того часу. Лібералізм ставав світоглядною системою, яка мала не меті підтримувати і розвивати інтереси громадянина, зокрема його головного і природного права на свободу та рівність. Одним із інструментів для реалізації цих ґрунтовних принципів, представники ліберального напрямку вбачали у толерантності.

Дослідники історії філософії (див., наприклад, дослідження М. Хом'якова [13]), стверджують, що найпершою формою толерантності була віротерпимість, ідеї якої зародилися в етиці християнства

періоду Ранняго Середньовіччя. У той час, коли концепція християнства лише викристалізувалася як світоглядна позиція, неабияке значення мала ідея терпимого ставлення до інших релігій та культур [13, с. 25–30].

Одним з перших на важливості проблеми терпимості зосередився Дж. Локк. Із позицій етичного принципу налаштованості та злагоди знаний філософ у трактатах «Досвід про віротерпимість» та «Листи про толерантність» розглядає терпимість у контексті самостійності вибору людиною віри та її релігійної свободи – в цілому. Результати міркувань філософа були спрямовані на впровадження основних засад віротерпимості як можливого дієвого інструменту вирішення релігійних конфліктів у суспільстві та стали вихідними для формування постулатів про індивідуальну свободу та приватність. На думку Дж. Локка, уряд повинен захищати життя, свободу і власність, однак, опікуватися душами людей він не має права, бо це приватна справа. Прогресивність ідей Дж. Локка, значною мірою вплинула на розвиток сучасного уявлення про толерантність, принаймні у частині, що стосується виокремлення в світогляді людини складової, котра уможлиблює та пояснює необхідність існування свободи думки, права на сумніви та іншого погляду на світ, хоча б у контексті релігії.

Д.С. Мілль у праці «Про свободу» позиціонує толерантність як цінність. На думку автора, свобода вибору стилю життя є непохитним правом кожної людини, її природою, яка «подібно дереву підпорядковується у своєму зростанні тільки руху внутрішніх сил» та призводить до процвітання і «живучості» всього суспільства. Толерантність, на думку Мілля, забезпечує існування цього права на свободу, що має бути вільним від втручання держави та тиску громадської думки [8, с. 219].

Інший підхід до концепту прав людини у філософії Нового часу простежується у працях Т. Гоббса. Починаючи з осмислення поняття толерантності та терпимості в категорії соціальних чеснот, а не індивідуальної добродетності, явище толерантності пов'язується мислителем, радше із мораллю суспільних відносин. А в концепції «суспільного договору» і «природних прав», толерантністю, на думку автора, виступає засобом попередження соціальної і політичної нестабільності. Т. Гоббс вважав, що задля збереження власної безпеки та уник-

нення так званої «війни всіх проти всіх», індивідам необхідно передати владу над собою в руки держави або правителя і визнати таку владу, як абсолютну [9, с. 315].

У концепції І. Канта толерантність розглядається як складна інтегрована цілісність: як природний задаток людського роду, що вступає в боротьбу з протилежними конкуруючими задатками – агресією і неприязню; як реакція на вимогу закону моралі; як спосіб досягнення миру та мирного співіснування [4].

Таким чином, більшість мислителів ліберального спрямування так чи інакше розцінюють толерантність, як передумову становлення особистісної свободи людини й як інструмент для побудови світового порядку ненасильницькими методами за рахунок морального зусилля та не без виключення правового примусу.

Надалі явище толерантності стає предметом дослідницького інтересу як поміж прихильників, так і серед критиків ліберальної традиції. Одностайного визначення терміну «толерантність» досі не існує [19, с. 593–594]. Це поняття по-різному визначається у наукових колах: з однієї сторони толерантність трактується як тонко замаскований релятивізм, у якому «етичні судження стають лише вираженням почуттів чи уподобань, а моральні претензії зводяться до рівня особистої думки» [17, с. 47], а з іншої – як затвердження сприйняттового кліше, що «об'єднує пропаганду з освітою, правду – з брехнею» [17, с. 94–96]. Крім того, толерантність визначають як «готовність до висловлення ідей та інтересів, які суперечать один одному» [16, с. 562].

Незважаючи на те, що дослідники феноменології толерантності не знаходять єдиного узгодження щодо сутності цього явища, все ж, більшість науковців розглядає даний концепт у площині потенційного ресурсу для реалізації принципів мирного та злагодженого існування суспільства як надскладної соціальної системи, основу якої складають взаємні стосунки людей.

Розгортання наукових думок навколо проблемного поля толерантності у вимірах постіндустріального суспільства, формує запит на появу більш чіткого уявлення про особливості даного феномену. Становлення толерантності та її відмінності від терпимості простежив американський дослідник А. Мерфі. Аналізуючи ліберальні уявлення щодо цього питання, автор наголошує, що ліберальним філософам при-

таманна схильність до гносеологічного та філософського індивідуалізму, в основі якого лежить ідея обмеження уряду [19]. Парадоксальна цінність феномену толерантності виявляється у дослідженнях доктора філософських наук М.Б. Хом'якова [13]. Втім, дослідникам досі не вдається переконливо диференціювати поняття «толерантність» та «терпимість» [19, с. 594]. Зокрема, робота С. Каутза «Лібералізм та ідея терпимості» починається з речення: «Терпимість – ліберальна чеснота» [18, с. 610–611]. Водночас, у наукових студіях В. Джордана, (див., наприклад, «Розвиток релігійної толерантності в Англії») знаходимо повну рівнозначність трактування понять «толерантність», «релігійна терпимість», «філософська толерантність» та «філософська терпимість» [15, с. 16–17]. Г. Тіндер пояснює термін толерантність як «прагнення бути терпимим», схожої думку дотримується і Дж. Ньюман, ототожнюючи толерантність із виявом людської терпимості до інших культур. Т. Херн називає толерантність «виявом раціонального роздуму за тих обставин, коли люди не згодні з широким загалом» [19, с. 594–595].

У своїх роздумах про метаморфози, що відбувались із інтерпретаційними схемами аналізу поняття «толерантність протягом століть, ми вважаємо некоректним і недалекоглядним ототожнення толерантності із терпимістю. Більш доцільно розглядати терпимість як еволюційний шабель толерантності у світоглядній позиції людства.

4. Толерантність у вимірах ліберальної демократії XX–XXI століття

Реалії XX ст. сформували нове ставлення до людини, її думок та поглядів. Поступово центр політичних поглядів сфокусувався на демократії, як системі об'єднання індивідуальної свободи людини зі способами залагодження конфліктів як на територіях окремих держав, так і поза їх межами. Таким чином, якщо використовувати погляди сучасних adeptів ліберального напрямку у філософському дискурсі, можна зауважити глибоке перетворення демократії у всебічно інтернаціональне та вкорінене в свідомості поняття соціального, інституціонального та психологічного життя. Західний світ виробив цінності ліберальної демократії, де влада уряду обмежувалася на користь прав громадян, зокрема, на власність і свободу слова. За такої умови

ліберальна автократія (ліберальний конституціоналізм) вважається вищим щаблем становлення демократичного режиму. Чималого успіху досягли ті країни, які, передусім, встановлювали ринкові відносини та верховенство закону, а вже потім – демократично-парламентську систему. Невід’ємною частиною такого державного устрою стала толерантність – необхідність у мирному законному розв’язуванні конфліктів, розумінні й реалізації громадянських свобод особистості та різних соціальних груп, уникнення дискримінації.

Актуальність дослідження питань толерантності у парадигмі ліберальної філософії у XXI столітті зумовлено формуванням нового цивілізаційного простору, в якому реалізується ідея домінування громадянського суспільства як специфічного об’єднання громадян на основі засад взаємоповаги, взаєморозуміння та міжособистісного діалогу на засадах, пов’язаних із концептуальними принципами толерантності як здатності сприймати іншого. Водночас, участь громадянського суспільства є однією з успішних умов реалізації толерантності. Відповідно до основоположних принципів лібералізму, в основі громадянського суспільства стоїть вільний в реалізаціях свої творчих можливостей індивід.

У сучасних дискусіях ми все частіше можемо натрапити на тезу про занепад чи кризу громадянського суспільства під впливом військових конфліктів, соціальної стратифікації та свідомого обмеження прав і свобод окремих груп громадян. Суспільний запит на деструктивну стилістику ведення перемовин, засновану на активній нетерпимості та мові сили, поступово згасає (насамперед, серед країн західного світу). Толерантність, як наголошує Ю. Біденко, набуває значення найважливішої умови максимально демократичного розв’язання можливих суперечок, суперечностей, зіткнень, її розглядають не лише як підґрунтя примирення ворогуючих сторін у так званих локальних конфліктах. До неї звертаються, закликаючи до суспільного миру, національної злагоди – у сенсі незастосування сили й насильства з боку панівних суспільних структур під час подолання внутрішніх конфліктних ситуацій [3]. Ключова роль толерантності у побудові мирного суспільства очима представників ліберального напрямку державного устрою полягає у розбудові позитивних соціальних відносин, зняття національної напруги (стосовно меншин, вразливих груп тощо), попередження насильства,

конфліктів, війн та дискримінації. Однак, все частіше ідея толерантності стає заангажованою та використовується маргінальними угрупованнями, екстремістськими організаціями, молодіжними контркультурами, що вважають насильство найкращим засобом вирішення конфліктів та розбурхують недемократичну стихію. Користуючись гаслами толерантності, вони вимагають сприйняття своїх поглядів, які можуть носити антигуманний характер. З точки зору представників ліберальної думки, вирішення цього питання існує. Ліберальні суспільства часто пишаються тим, наскільки індивідуальна та асоціативна свобода сприяє існуванню безлічі соціальних груп. Найбільш суперечливі питання толерантності, зазвичай, стосуються гучних, потенційно жорстоких і нетерпимих груп, таких як мілітаристи та антиурядові екстремісти. Щодо них висувуються досить суворі обмеження на толерантність, починаючи із затвердження стандартів покарання для тих, хто зловживає свободою слова та преси шляхом висловлювань, що схильні порушувати громадський мир і порядок, ігнорувати вимоги суспільної моралі та підбурювати до злочину. Дослідники погоджуються, що суспільство не повинне поширювати толерантність на тих, хто заперечує права інших [19, с. 619]. До такої думки долучається і К. Поппер: «В ім'я толерантності слід проголосити право не бути терпимим до нетерпимих. Ми повинні оголосити поза законом всі рухи, що сповідують нетерпимість, і визнати підбурювання до нетерпимості та переслідувань таким же злочином, як підбурювання до вбивства, викрадення дітей або відродження работоргівлі» [цит. за: 6, с. 176]. Не може бути толерантного ставлення до інтолерантних осіб.

Дієвість засобів толерантності застосовується шляхом виконання різних умов. Йдеться про використання ідеологічних та силових засобів, застосування раціонально-критичного дискурсу, наведення та обґрунтування аргументів, спрямованих на формування об'єднаної позиції та взаємоприйнятних угод.

5. Толерантність у вимірах сучасного простору інклюзивної освіти

Толерантність є одним із ключових індикаторів сучасного демократичного суспільства. В цьому контексті, означений феномен має всі підстави бути складовою частиною загального розвитку держави та розглядатися як елемент програми раціонального подолання конфлік-

тів та дискримінації інтересів в різних сферах соціальних відносин. І хоча на законодавчому рівні в Україні існує сприятливе політико-правове поле для забезпечення попередження всіх форм нетерпимості, реалії українського суспільства демонструють зовсім іншу картину. Зростає рівень національної, соціальної відокремленості та ксенофобії, продовжується дискримінація осіб з інвалідністю, ВІЛ-інфікованих, релігійних та етнічних меншин. Впровадження пенсійної реформи загострює ситуацію з ейджизмом в суспільстві. Нестабільність політичних та економічних процесів в країні, провокують погіршення матеріального стану і добробуту населення. Такі деструктивні процеси в державі створюють потенційну загрозу для мирного співіснування та розвитку різноманітних соціальних груп та приватних осіб. Особливо гострою, нині відчувається проблема дискримінації у вимірах сучасного освітнього простору.

Функціонування безпечного толерантного середовища в країні неможливе без розвитку атмосфери відкритості та прийняття людського різноманіття на рівні соціальних інститутів освіти. Тривалий, складний та нерівномірний процес із запровадження інклюзії в освітнє середовище, демонструє готовність українського суспільства до формування нових утворень в колективній свідомості, подолання егоцентризму та звернення до пошуків різноманітних шляхів комунікації в культурному, психологічному та фізичному різноманітті людей. В свою чергу, розбудова нової української школи неможлива без політики включення в освітній процес дітей, які потребують створення особливих умов для розвитку їхнього потенціалу. Отож стратегічним пріоритетом державної політики має стати сприяння розвитку толерантності у громадян, шляхом виховання взаємоповаги та солідарності ще на етапі початкової школи, через забезпечення втілення ініціативи включення в загальний освітній простір осіб з особливими освітніми потребами.

Донедавна план впровадження інклюзивного навчання критично оцінювався суспільством через очевидні труднощі реалізації, зокрема, зважаючи на брак фізичного, матеріального, професійного ресурсу та сучасного технічного стану закладів освіти. В процесі успішного втілення практики інклюзії в учнівські колективи шкіл загального типу, категорійність осіб з особливими освітніми потребами стрімко розширилась. До їх переліку слід відносити не тільки дітей з порушеннями

психофізичного розвитку і дітей представників релігійних та етнічних меншин, а й внутрішньо переміщених осіб; дітей, які потребують додаткового та тимчасового захисту; дітей з особливими мовними освітніми потребами; осіб, які здобувають спеціалізовану освіту або можуть прискорено опанувати зміст навчальних предметів [1]. Звідси створення особливих умов для кваліфікованого супроводу таких осіб не обмежується проблематикою матеріально-технічного забезпечення конкретного закладу освіти, натомість передбачає розробку і застосування таких конкретних рішень, які зможуть дозволити кожній дитині рівноправно брати участь спочатку в шкільному, а згодом і в суспільному житті. Тому в умовах інклюзії, всі суб'єкти освітнього процесу повинні брати активну участь для отримання бажаного результату.

Впровадження системи освітніх послуг, що ґрунтується на принципах права на освіту для всіх є одним із виявів активної толерантної позиції. Попередні роздуми щодо означеного феномену привели нас до чіткого розуміння, що така форма ставлення є результатом соціальної зрілості спільноти та сформованості толерантності як загальнокультурної цінності в розвиненому суспільстві. Розвинене суспільство вбачається нам як суспільство рівних можливостей зі справедливим ставленням до усіх людей, воно виключає будь-які форми дискримінації. Толерантність тут відіграє ключову роль у формуванні психологічної установки на прийняття людей у своєму різноманітті з точки зору раси, етнічної приналежності, мови, релігії, громадянських поглядів, фізичних можливостей. Тобто активність толерантної позиції не обумовлена примусом та обставинами, натомість залежить від світоглядного, культурного рівня громадян та актуалізується у визнанні цінності права на освіту іншої людини.

Головний фактор, який з найбільшою ймовірністю чинитиме позитивний вплив на розвиток інклюзивної практики в освіті та формування активної толерантної позиції – це особистий досвід системної взаємодії в умовах спільної навчальної діяльності фахівців педагогічного супроводу та дітей нормотипового розвитку із особами з особливими освітніми потребами. Такі регулярні особисті контакти, в рамках толерантного освітнього простору, зможуть позитивно впливати на розуміння різноманіття людей, посилення відчуття соціальної відповідальності та сприяти зменшенню упереджень і страхів щодо перспек-

тиви впровадження інклюзії в закладах загальної середньої та вищої освіти. Тож конкретна та зрозуміла позиція держави та спільноти, щодо інклюзії як соціального явища, є необхідною складовою успішного та прогресивного громадянського суспільства з високим рівнем соціальної відповідальності та самосвідомості.

Реалізація основних засад толерантності в освіті залежить від наявності соціального інтересу як здатності особистості перейматися запитамі різних представників суспільства, добровільно вирішувати його нагальні проблеми. Тобто, толерантність у дії – це не тільки повага до полікультурного, психологічного та фізичного різноманіття, але й готовність сприяти змінам, що покращують життя людей, яким складно інтегруватись в суспільство.

Принцип інтеграції в освіті, в локальному значенні інклюзивної практики, полягає у ліквідації епізодів соціальної ізоляції в освітньому середовищі. Цілеспрямоване попередження формування стереотипного сприймання виявів інакшості дітей з особливими освітніми потребами, може реалізовуватись через створення толерантного простору, яке характеризується єдністю всіх суб'єктів освітнього процесу і форм організації їх відносин нормотиповими дітьми. Виховання активного толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами передбачає формування в учнів таких компетенцій, які дозволяють сприймати широкий спектр особистісних якостей, індивідуальних і етнічних проявів людини та зможуть забезпечити саморегуляцію їх поведінки відповідно до визначених меж толерантності [2]:

- здатності до критичного аналізу та самостійності мислення;
- актуалізованого прагнення до взаємовиручки та підтримки;
- сформованості навичок тактовного спілкування;
- психологічної готовності до сприйняття психологічного та фізіологічного образу дитини з особливими освітніми потребами.

Успішність реалізації процесу інтеграції осіб з особливими освітніми потребами залежить від ефективності функціонування започаткованих умов для розвитку інтелектуального та соціального потенціалу цієї дитини, формуванню в неї необхідних утворень для засвоєння інформації (знань, умінь і навичок). Вагому роль в успішній адаптації, реабілітації та самореалізації дитини з особливими освітніми потребами в шкільному середовищі відіграє педагог. Саме від рівня його

професійного та особистісного потенціалу залежить успішність спільної діяльності та спілкування поміж учнів в інклюзивному класі. До того ж світоглядна система вчителя та специфіка його переконань знаходять своє пряме відображення на процесі формування особистості дитини. Відповідно система професійної підготовки майбутніх вчителів повинна передбачати перспективу здійснення професійної діяльності в умовах інклюзії, а отже, відповідати вимогам гуманізації освіти. Формування активної толерантної позиції педагога як готовності сприяти становленню інклюзії на професійному рівні, в глобальному сенсі, вбачається нам чинником для розвитку більш справедливого та гармонійного суспільства.

З огляду на вищевикладене, зазначимо, що активна позиція толерантності у вимірах сучасного інклюзивного освітнього простору надає сталості у визначенні суспільних відносин, щодо забезпечення права на освіту для осіб з особливими освітніми потребами. Деякими показовими критеріями вияву активного толерантного ставлення у прогресивній, демократичній, гуманістичній державі пропонуємо вважати наступні:

- обізнаність спільноти у питанні дискримінації в освіті;
- сприяння можливостям реалізації громадянських прав осіб з особливими освітніми потребами на здобуття якісної освіти за місцем проживання;
- активна співпраця та солідарність суб'єктів педагогічного процесу в рамках здійснення професійної діяльності в умовах інклюзії;
- сформованість колективних цінностей спільноти (значимість рівного ставлення до інших людей, піклування про добробут один одного);
- підтримка мінімізації негативних стереотипів в сучасному медіапросторі та традиційних ЗМІ.

Вважаємо, що факт утворення потреби в запровадженні інклюзії та створення умов реалізації цієї потреби є нічим іншим, як зрозумілим та не відірваним від реальності виявом толерантності в класичному ліберальному розумінні. Зниження дискримінаційний впливу в освітньому просторі, через ефективну реалізацію інклюзивної практики, може стати реально діючою соціальною програмою з формування толерантної світоглядної позиції громадянина в сфері культури, релігії, політики й права.

6. Висновки

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що проблема феномену толерантності вимагає продовження системних міждисциплінарних наукових розвідок. Ми дійшли висновку, що на сьогоднішній день толерантність визначається як складне поняття, щодо якого прихильники лібералізму не можуть сформувати єдиного бачення. Водночас встановлено, що цей механізм дозволяє регулювати конфліктні ситуації у соціумі, контролювати пошуки суспільного діалогу, уникати формування хибного консенсусу, регулювати культурно-політичні розбіжності, запобігати дискримінації та утримувати громадянський мир.

Суперечності у сутності феномену толерантності в ліберальному філософському дискурсі (необмежена терпимість приводить до зникнення терпимості; толерантні не толерують нетерпимих) показують його істинну природу та певним чином дискредитують основні ідеологічні засади толерантності. Тож ми й надалі будемо змушені шукати коректне визначення поняття «толерантності» та продовжувати вирішувати парадокси, що криються в спробах його абсолютизації. З іншого боку помилковим буде заперечення безумовного потенціалу толерантності. Вважаємо, що задля перспективного та дієвого функціонування толерантності, необхідно зрєктися спроб універсалізації даного явища і направити дослідницький інтерес на виокремлення та вивчення його різнопланових проявів та деталізації й об'єктивізації толерантності в конкретних умовах.

Функціонування інклюзії в умовах освітнього простору, як не поодинокого випадку, а як сталої практики притаманної переконливій більшості закладів загальної середньої та вищої освіти – це один із проявів феномену толерантності в дії. Саме інклюзія в умовах освітнього середовища дає реальну можливість для формування позитивного досвіду взаємодії суб'єктів педагогічного процесу та дітей з особливими освітніми потребами. Спільна соціальна ситуація розвитку та цілеспрямований психолого-педагогічний вплив на виховання у дітей необхідних для цієї взаємодії компетенцій, серед яких: гнучкість в ставленнях до позицій, цінностей та природи інших людей; соціальний інтерес до явищ та подій в суспільстві, якісні когнітивні утворення, що впливають на здатність критичної оцінки сформованих у суспільстві стереотипів – можуть забезпечити адекватне сприймання та комфортне спілкування дітей

нормотипового розвитку з особами з особливими освітніми потребами. Актуалізація та розвиток толерантної свідомості цілого покоління, в перспективі, дає можливість сформувати суспільство з активною толерантною позицією, що забезпечує його носіям готовність до міжособистісної взаємодії з людьми та без супротиву приймати психологічні та фізіологічні особливості осіб з особливими освітніми потребами, як такі, що не є асоціальними за своєю природою. Отож самоцінність інклюзивних ідей є очевидною для всіх членів суспільства.

Докладання зусиль та стійкий соціальний інтерес до збереження різних форм прояву людської гідності, рівності та індивідуальності людини, незалежно від її культурного, психологічного та фізичного різноманіття сприятиме пошуку нових мирних шляхів для гуманізації і гармонійного розвитку суспільства та може стати одним із реальних чинників збереження цивілізації.

Перспективи подальших наукових пошуків можуть бути зосереджені на проблемі формування ефективної взаємодії, на засадах професійної етики та партнерства, фахівців різних напрямків та рівнів (вчитель, асистент вчителя, практичний психолог, соціальний та корекційний педагог та інші), які забезпечують кваліфікований супровід дітей з особливими освітніми потребами в умовах закладів загальної та середньої освіти.

Список літератури:

1. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 02.11.2020).
2. Безкоровайна О.В. Виховання толерантності як важливий фактор реалізації особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. Вип. 34. С. 53–58.
3. Біденко Ю.М. Демократичні інститути та громадська толерантність як засіб консенсусного розв'язання конфліктів. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2014. № 1091. С. 28–34.
4. Буковская Н.В. Классический разум и толерантность в либерально-мировом дискурсе Канта. *Классический разум и вызовы современной цивилизации* : материалы международной конференции. Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. Ч. 2. С. 107–120. URL: <http://kant-online.ru/?p=2008> (дата звернення: 13.09.2020).
5. Библер В.С. Михаил Михайлович Бахтин, или Поэтика культуры. Москва : Прогресс, 1991. 176 с.
6. Гречко П.К. О границах толерантности. *Свободная мысль XXI*. 2005. № 10. С. 173–182.

7. Декларация принципов толерантности. *Шлях освіти*. 1999. № 2. С. 2–4.
8. Милль Д.С. О свободе. *Социальные и гуманитарные науки*. Сер. 11. Москва, 1996. № 3. С. 213–246.
9. Назарова Ю.В. Философия политической толерантности. *Научные ведомости. Серия Философия. Социология. Право*. 2013. № 9(152). Выпуск 24. С. 312–319.
10. Павленко В.М., Мельничук М.М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів) : монографія. Полтава : ФОП Мирон І.А., 2014. 244 с.
11. Самохвалова В.И. О содержании понятия «толерантность» в современном культурном контексте. *Философский журнал*. 2008. Т. 1. С. 161–175.
12. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди ; голов. ред. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
13. Хомяков М.Б. Толерантность и ее границы. Толерантность как фактор противодействия ксенофобии. *Национальный психологический журнал*. 2011. № 2(6). С. 25–33.
14. Шрьодер П. Лібералізм. Принципи і цінності лібералізму та їхній вплив на політичні цілі / пер. В. Климченко. Київ : Фонд ліберальної політики, 2014. 28 с. URL: <https://ukrajina.fnst.org/sites/default/files/uploads/2018/10/08/liberalismusfinal.pdf> (дата звернення: 18.11.2020).
15. Jordan W.K. The Development of Religious Toleration in England. Cambridge: Harvard University Press, 1938. 560 p.
16. Kimlicka W. Two models of pluralism and tolerance. *Toleration: An elusive virtue* / ed. by D. Heyd. Princeton : University press, 1996. P. 81–105.
17. Hanson D.W. From Kingdom to Commonwealth: The Development of Civic Consciousness. Cambridge : Harvard University Press, 1970. 469 p.
18. Kautz S. Liberalism and the Idea of Toleration. *American Journal of Political Science*. 1993. Vol. 37. P. 610–632.
19. Murphy A.R. Tolerance, Toleration, and the Liberal Tradition. *Polity*. 1997. Vol. 29. No. 4. P. 593–623.
20. Nederman C.J. Tolerance and Community: A Medieval Communal Functionalist Argument for Religious Toleration. *Journal of Politics*. 1994. Vol. 56. . 901–918.
21. Nicholson P. Toleration as a Moral ideal. *Aspects of Toleration* / ed. J. Horton, S. Mendus. London, New York : Methuen and Co. Ltd, 1985. P. 16–35.

References:

1. Pro osvitu: Zakon Ukrainy № 2145-VIII (2017). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukrainian)
2. Bezkorovayna O.V. (2007). Vykhovannya tolerantnosti yak vazhlyvyi faktor realizatsiyi osobystisnoho samostverdzhennya v rannomu yunatskomu vitsi. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, (34): 53–58. (in Ukrainian)

3. Bidenko Y.M. (2014). Demokratychni instytuty ta hromadska tolerantnist yak zasib konsensusnoho rozvyazannya konfliktiv. *Visnyk KHNU imeni V. N. Karazina. Seriya "Pytannya politolohiyi"*, (1091): 28–34. (in Ukrainian)
4. Bukovskaya N.V. (2010). Klassicheskiy razum i tolerantnost' v liberal'no-mirovtvorcheskom diskurse Kanta. Klassicheskiy razum i vyzovy sovremennoy tsivilizatsii: materialy mezhdunarodnoy konferentsii. Kaliningrad, 2010. (2): 107–120. Retrieved from <http://kant-online.ru/?p=2008> (in Russian)
5. Bibler V.S. (1991). M.M. Bakhtin, ili Poetika kul'tury. Moscow: Gnozis Publ. (in Russian)
6. Grechko P.K. (2005). O granitsakh tolerantnosti. *Svobodnaya misl' XXI*, (10): 173–182. (in Russian)
7. Deklaratsiya pryntsyviv tolerantnosti (1999). *Shlyakh osvity*, (2): 2–4. (in Ukrainian)
8. Mill' D.S. (1996). O svobode. Sotsialnyye i gumanitarnyye nauki. Moskva, 11(3): 213–246. (in Russian)
9. Nazarova Y.V. (2013). Filosofiya polticheskoy tolerantnosti. *Nauchnyye vedomosti. Seriya Filosofiya. Sotsiologiya. Pravo*, 9 (152(24)): 312–319. (in Russian)
10. Pavlenko V.M., Melnychuk M.M. (2014). Psykholohiya tolerantnosti osobystosti (na materialy doslidzhennya studentiv): monohrafiya. Poltava: FOP Myron I.A. (in Ukrainian)
11. Samokhvalova V.I. (2008). O sodержanii ponyatiya «tolerantnost'» v sovremennomkul'turnomkontekste. *Voprosy morali i politiki. Filosofskiy zhurnal*. (1): 161-175. (in Russian)
12. Filosofskyy entsyklopedychnyy slovnyk: entsyklopediya / NAN Ukrayiny (2002), In-t filosofiyi im. H. S. Skovorody. Kyiv: Abrys. (in Ukrainian)
13. Khomyakov M.B. (2011). Tolerantnost' i yeye granitsy. Tolerantnost' kak faktor protivodeystviya ksenofobii. *Natsional'nyy psikhologicheskiy zhurnal*, (2(6)): 25–33. (in Russian)
14. Shroder P. (2014). Liberalizm. Pryntsyvpy i tsinnosti liberalizmu ta yikhniy vplyv na politychni tsili / per.V. Klymchenko. Kyiv: Fond liberalnoyi polityky. Retrieved from: <https://ukrajina.fnst.org/sites/default/files/uploads/2018/10/08/liberalismusfinal.pdf> (in Ukrainian)
15. Jordan W.K. (1938). The Development of Religious Toleration in England. Cambridge: Harvard University Press.
16. Kymlicka W. (1996). Two Models of Pluralism and Tolerance / D. Heyd, ed., Toleration. An Elusive Virtue. Princeton: Princeton University Press.
17. Hanson D.W. (1970). From Kingdom to Commonwealth: The Development of Civic Consciousness. Cambridge: Harvard University Press.
18. Kautz S. (1993). Liberalism and the Idea of Toleration. *American Journal of Political Science*, (37): 610–632.
19. Murphy A.R. (1997). Tolerance, Toleration, and the Liberal Tradition. *Polity*. (29(4)): 593–623.
20. Nederman C.J. (1994) Tolerance and Community: A Medieval Communal Functionalist Argument for Religious Toleration. *Journal of Politics*. (56): 901–918.
21. Nicholson P. (1985). Toleration as a Moral ideal. Aspects of Toleration / ed. J. Horton, S. Mendus. London, New York: Methuen.